

Alexej Sevruk

Przejawy surżyku w klasycznej literaturze ukraińskiej

Surżykiem w językoznawstwie ukraińskim nazywa się mieszaninę dwóch języków (w praktyce ukraińskiego i rosyjskiego) lub proces ich mieszania się, w zakresie dyglosji (nierównego statusu języków), gdy jeden język funkcjonuje jako substrat (język „niski”, język L, *low language* – ukraiński), a drugi jako superstrat („wysoki” język, język H, *high language* – rosyjski). Przenikanie się języków występuje na wszystkich poziomach: fonetycznym (fonematycznym), morfologicznym, składniowym, leksykalnym itp., przy czym w procesie ich wzajemnego mieszania się występuje wiele nieprawidłowości.

Surżyk jest przede wszystkim socjolingwistycznym zjawiskiem. Jest efektem lat współistnienia języków rosyjskiego i ukraińskiego w nierównych warunkach socjalnych i politycznych. Jak odnotowuje jeden z ważniejszych przedstawicieli inteligencji ukraińskiej Iwan Dziuba w swojej książce *Internacjonalizm czy rusyfikacja?*¹, termin „surżyk” zaczął być używany w latach sześćdziesiątych podczas odwilży. Wszelkie próby problematyzowania współistnienia rosyjskiego i ukraińskiego, a tym samym wskazywania na drugorzędną pozycję języka ukraińskiego, były postrzegane przez przedstawicieli władzy jako niepoprawne politycznie, co spowodowało tabuizację surżyku jako zjawiska. Natomiast jako zjawisko *stricte* językowe, surżyk funkcjonuje dopiero od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, kiedy to zaczyna się otwarcie mówić o nierównej pozycji języka ukraińskiego w warunkach ukraińsko-rosyjskiej dyglosji.

W takim wypadku można rozpatrywać surżyk nie tylko jako wynik, ale także jako sposób upodobnienia się (konwergencji) ukraińskiego i rosyjskiego. To rodzaj stadium pośredniego, a także dynamiczny proces, który można określić jako wynik wpływu rosyjskich elementów (H, superstratowego języka, „języka wysokiego”) na substratowy ukraiński (L język, „niski język”)² w warunkach dyglosji. Surżyk nigdy nie był prestiżowym środkiem komunikacji – był tym język superstrat, czyli rosyjski. W sytuacjach oficjalnych

¹ Pojęcie „surżyk” jest wspomniane w dziesiątym rozdziale polemicznej pracy I. Dziuby. І.М. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Київ 1998.

² Terminologia definiowania bilingwizmu i dyglosji zgodnie z F. Čermák, *Jazyk a jazykověda*, Praha 2001, s. 77.

Ukraińcy musieli posługiwać się językiem rosyjskim³. Wraz ze wzrostem roli języka ukraińskiego i kształtowaniem się współczesnej kultury ukraińskiej (państwowości), ukraiński staje się atrakcyjny i prestiżowy (choć niektórzy ukraińscy badacze, jak np. Svetlana Jermolenko⁴, twierdzą, że na Ukrainie nie ma w rzeczywistości podstaw ani warunków do formowania się społecznie prestiżowej ukraińszczyzny) i osiąga (także poprzez odpowiednią politykę językową minionych dekad) pozycję języka wysokiego (język H), o czym świadczy między innymi współczesna literatura ukraińska⁵.

Chociaż surżyk jako pojęcie w koncepcji fundamentalnej dopiero stosunkowo niedawno uzyskał znaczenie, on i poszczególne jego przejawy są, jako zjawisko, identyfikowane z przeszłością – głównie poprzez teksty literackie. Surżyk sam w sobie jest wytworem języka potocznego, jednak pojawia się również w literaturze, zwłaszcza w przypadku tekstów na pograniczu, ale także jako sposób narracji (szczególnie we współczesnej literaturze – Les Poderevjanskyj). Możemy zatem mówić o surżyku jako o zjawisku literackim.

Przejawy surżyku spotykamy już w pracach ukraińskich klasyków, takich jak Iwan Kotlarewski czy Hryhorij Kwitka-Osnowianenko. Elementów surżyku (lub interferencji ukraińsko-rosyjskich) można dopatrywać się w języku Mikołaja Gogola (w mniejszym stopniu w tekstach jego ojca, Wasyla Gogola) lub Hryhorija Skoworody. Wiąże się to zatem z dziełami literackimi, które poprzedziły kodyfikację współczesnego literackiego języka ukraińskiego i znacząco się do niej przyczyniły. Już pierwsi piszący po ukraińsku autorzy mieli do czynienia z problemem, co należy zaliczyć do ukraińszczyzny, a co jest jej obce – także widać na podstawie ich tekstów.

Przykłady zastosowania surżyku jako środka ironii widnieją np. w dramacie Kotlarewskiego *Natalka-Połtawka*. Postacią mówiącą mieszanym językiem jest tu *woźny* (возний). Jego język obfituje w takie „perełki”, jak np. „Що ти тут, старосто мій, – тее-то, як його – розглагольствуєш з пришельцем?” albo „Полно, довольно, годі буде балакаги. Тоби яке діло до чужого жисту? Ходім лише до будучої моєї теци”. Przy czym oczywiste jest, że wyjściowym językiem woźnego jest ukraiński. Ponieważ nie może sobie przypomnieć wyrazu obcego (dla niego w zasadzie język rosyjski jest

³ Zgodnie z ideą poskolonializmu (przeniesioną do kultury ukraińskiej przez Marko Pavlyshyna) mówi się o „drenażu mózgów” z ukraińskiej prowincji do rosyjskich ośrodków kultury, Moskwy i Petersburga.

⁴ С. Єрмоленко, *Мова і українознавчий світогляд*, Київ 2007.

⁵ Na rozwój współczesnej literatury ukraińskiej znacząco wpływa swoboda twórczości i wypowiedzi, nabyta wraz z niepodległością po rozpadzie ZSRR. Z drugiej strony istnieją pewne czynniki ekonomiczne nieodłączne dla gospodarki rynkowej, ale hamujące rozwój kulturalny. Szczegóły w: T. Havryliv, *Touha po románu – Ukrajinśké literárnní perspektivy*, „HOST” 2009, č. 4. Přel. M. Neradova, s. 103–108.

językiem obcym), używa swojskiego substratu, czyli ukraińskich wyrazów-wypełniaczy „- тее-то, як його -”. Na ukraiński przechodzi zarówno w stanach uniesień emocjonalnych, jak i wtedy, kiedy myśli, że dookoła go nie rozumieją (np. używa ukraińskiego „годі” gdy rosyjskie odpowiedniki to „полно” i „довольно”). Woźny to postać, która odbiera rosyjski jako język klasy panującej, rosyjski jest dla niego oznaką innego, wykształconego świata, jest dla niego prestiżowy. Nie mówi on po rosyjsku najlepiej, a także nie umie zapobiec mieszaniu się obu języków, przez co powstaje surżyk.

Ciekawe jest, że ten bohater parafrazuje pieśń *Всякому городу нрав и права* Hryhorija Skovorody. Język Skovorody również prezentuje interesującą mieszankę, która z pewnością wymaga bardziej wnikliwej analizy. Według W. Szynkaruka i I. Iwanio⁶ – Skovoroda pisał „literacką, książkową ukraińszczyzną w ostatnim okresie jej funkcjonowania, a zatem [jego tekst] zawiera elementy języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, języka rosyjskiego i żywego języka ukraińskiego”⁷. Znaczący i badacze twórczości Skovorody zaznaczają, że w szóstej dekadzie XVIII wieku autor wykazuje wiele tendencji do używania żywego języka ukraińskiego na poziomie fonetycznym oraz leksykalnym. Według niektórych badaczy, Skovoroda stosuje ortografię rosyjską opracowaną specjalnie dla Ukrainy. Należy tu zwrócić uwagę na *Kratkije pravila rossijskogo pravopisanija...* charkowskiego I.A. Perewercewa (połowa XVIII wieku), choć w tamtym okresie podobnych zabiegów „rusyfikacyjnych” można znaleźć znacznie więcej⁸. Język tekstów Skovorody sprawia wrażenie, jak gdyby filozof próbował stosować ówczesne rosyjskie normy językowe, ale przy tym nie mógł się powstrzymać od wtrącania elementów ukraińskich:

Смерте страшна, замашная косо!
Ти не щадиш и царских волосов
Ти не глядиш, где мужик, а где царь
Все жереш ти, как солому пожар⁹.

...pisze Skovoroda w ostatniej zwrotce przedstawionego wyżej utworu. Użycie formy wołacza w odniesieniu do śmierci można rozpatrywać jako wpływ elementów staro-cerkiewno-słowiańskich. Jednakże częstotliwość tej formy w tekstach Skovorody sprawia wrażenie, jakby autor używał jej na co dzień w normalnej konwersacji. Wyraz „жереш” niewątpliwie jest ukrajinizmem,

⁶ В. Шинкарук, І. Іваньо, *Григорій Сковорода*, online: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov102.htm>.

⁷ Tłumaczenie autora.

⁸ Ivan Matvijas mówi również o *Pravila proiznošeniya rossijskich bukv...* i *Pravopisanije rossijskoje* M. Semihonovského (por. <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-1.pdf>).

⁹ Г. Сковорода, *Вірші. Пісні. Байки*, Київ 1983, s. 40, Песнь 10-я.

w przeciwieństwie do opozycyjnego rosyjskiego (ale i cerkiewnosłowiańskiego) „жрешь”.

Także postacie pisarza i przewodniczącego („hołowy”) z utworu Osnowianenki *Serdeczna Oksana* mówią pewnego rodzaju surżykiem, przy czym język pisarza jest nieco bardziej zrusyfikowany:

- Та ‘адже твій Охрім вже вмер, казав голова.
- І состоїть ісключенним із ревізннх казок і обществених відомосгей, – підхопив писар [...]
- Та як можна, – говорив голова, – щоб женська душа та платила податкі?
- Казуное діло! – обізвась-таки писар, штрикаючи себе пальцем улюб. – Не імієтся приміру. Треба – надобни сугспросити у господина ісправника розрішення¹⁰.

Jak widać na powyższych przykładach, mieszanie się języków zachodzi na wszystkich poziomach – leksykalnym (przy czym stosowanie rosyjskich wyrazów jest równoczesne z użyciem ich ukraińskich ekwiwalentów: „треба – надобно”), fonetycznym (ukraińska samogłoska *i* zamiast rosyjskiej *e* na miejscu psł. *ě*, albo zamiast etymologicznych *e* *o* w tak zwanych nowozamkniętych sylabach np. „твій”), morfologicznym (rosyjskie formy rzeczowników są dostosowane do ukraińskich deklinacji – na przykład dopełniacz „Не імієтся приіру” zamiast „примера”), a także na poziomie składniowym („состоїть ісклученним”), przy czym współoddziaływanie elementów językowych jest nieregularne, zachodzi niesystematycznie i bez wyraźnego wzorca.

Postacie mówiące mieszanką rosyjskiego i ukraińskiego w utworach ukraińskiej klasyki są typologicznie zbliżone do siebie. Mowa o komicznych postaciach będących pod wpływem wielkoruskiej kultury wysokiej, z którą (głównie ze względów zawodowych) mają styczność, charakteryzujących się przy okazji dość mgliste pojęcie o tym, jak powinny się wysławiać. Mówiąc surżykiem, dane postacie literackie niezależnie od przypadku wywołują negatywne konotacje, co – jak wskazują wyniki ostatnich badań¹¹ – jest w istocie odzwierciedleniem oceny surżyku przez współczesnych użytkowników tego subkodu.

¹⁰ Г. Квітка-Основ’яненко, *Повісті та оновідання, Драматичні твори*, Київ 1982, s. 273.

¹¹ С. Дель Гаудіо, Б. Тарасенко, *СУРЖИК: Актуальні питання та аналіз конкретного прикладу*, w: *Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації*, Київ 2008.

The evidence of *surżyk* in Ukrainian classic literature

SUMMARY

In modern Ukrainian, the word *surżyk* means ‘a mixture of Ukrainian and Russian language eluding grammatical rules’. This kind of sociolect has been used in some Ukrainian literary fiction since the beginning of contemporary Ukrainian literature until the present. This report tries to define *surżyk* as a socio-linguistic phenomenon which was formed in the context of Russian-Ukrainian diglossia. This phenomenon could also be noticed in some classic texts of Ukrainian authors (Skovoroda, Kotljarevskyj, Kvitka-Osnovjanenko).

O Autorze

Alexej Sevruc – doktorant Instytutu badań wschodnioeuropejskich Uniwersytetu Karola w Pradze (Ústav Východoevropských Studií UK), kierunku literatury słowiańskiej. Zajmuje się literaturą ukraińską, publicystyką literacką oraz przekładem artystycznym. Jest współautorem pracy zbiorowej: *Putování současnou ukrajinskou literární krajinou – Prozaická tvorba představitelů tzv. „stanislavského fenoménu”* (ed. Tereza Chlaňová, 2010).